

نقش نامه ۳۱ نهج البلاغه در منشور تربیت بر حسن عاقبت

لیلا جمعه^۱

چکیده

تربیت هر انسانی می تواند زمینه ساز سعادت یا شقاوت او در دنیا و آخرت باشد. هدف این پژوهش بررسی و تبیین اصول و روش های تربیت در نامه ۳۱ نهج البلاغه می باشد. تحقیق حاضر به شیوه توصیفی- تحلیلی و استخراج داده ها از کتاب نهج البلاغه به عنوان مهم ترین متن منتسب به حضرت امیرالمؤمنین(علیه السلام) نگاشته شده است. حسن عاقبت و دست یابی به رضای الهی نیازمند اصول و ابزاری می باشد که امام(علیه السلام) در نامه مذکور آن ها را معرفی نموده است: اصول تربیت شامل: دغدغه تربیت، ارتباط عاطفی و جلب اعتماد، تدرج و تمکن و دیگر این که روش های تربیت در این نامه، عبرت آموزی، موعظه، ارایه الگو، محبت و مدارا، مراقبه و محاسبه، تقویت ایمان و تقوا، توبه، تذکر یاد مرگ و ذکر معاد هستند. لذا شایسته است با ارائه الگوی کاربردی از این سخنان ارزشمند که غایت آن کمال انسان و مقدمه آن ایمان و تقواست، به سعادت حقیقی دست یافت.

کلمات کلیدی: تربیت، حسن عاقبت، نامه ۳۱، منشور تربیت، نهج البلاغه

۱. دانش آموخته سطح ۲ مدرسه علمیه الزهرا (علیها السلام)، تهران، ایران

مقدمه

شکوفایی استعدادها و ارزش های والا، بر تربیت مبتنی می باشد و انسان شدن و وصولش به کمال نهایی مرهون تعلیم و تربیت است. انسانی که در مسیر تکامل و هماهنگی با قوانین هستی حرکت می کند، با برخورداری از نعمت صبر، ایمان و توکل، شکر منعم، اعمال صالح به بالاترین سطح سعادت و خوشبختی یعنی شادی و بهجت درونی پایدار دست می یابد و در پناه این تربیت دینی به حسن عاقبت و فرجام نیکو خواهد رسید.

آن چه باید بدان توجه داشت و این نوشته نیز در پی آن می باشد، این است که آموزش مفاهیم دینی نیز مانند هر علم دیگری نیاز به شناسایی و به کارگیری اصول و روش های صحیح، کارآمد و مؤثر دارد. رهنمودهای تربیتی امام علی (علیه السلام) همواره الگوساز بوده و نقشی کلیدی در سبک زندگی آرمانی داشته است. آن بزرگوار در بیانی زیبا بهترین کارها برای حُسن عاقبت و به عبارتی بهتر عاقبت بخیری را توجه به عظمت خداوند و شکر و قدردانی از نعمت های او و ایجاد رابطه محبت آمیز با اهل بیت (علیه السلام) بر شمرده اند.

کتاب ارزشمند نهج البلاغه، راه بزرگی است برای رسیدن انسان ها به کمال مطلق که خداوند متعال برایشان در نظر گرفته است. نهج البلاغه دستورالعملی می باشد که لحظه لحظه زندگی هستی را با نور سعادت و کمال می سازد و معیار و میزانی است که قدرت تمیز و تشخیص و تکلیف الهی به ما عطا می کند راه خوب و با عزت زیستن توأم با شرافت و آزادی و عاقبت به خیری را می نمایاند. در میان خطبه ها، نامه ها و حکمت هایی که سه بخش این کتاب ماندگار را تشکیل می دهند، نامه ای گران سنگی از پدری در سن ۶۰ سالگی به فرزند رشیدش که در آن دوران ۳۰ سال داشته، وجود دارد و در حقیقت، منظومه ای فکری است که می تواند مبنای شخصیت علمی و عملی انسان ها را تشکیل دهد. نامه ۳۱ نهج البلاغه، بهترین نقشه راه دستگاه تعلیم و تربیت جامعه اسلامی است که باید قدر آن را دانست و از مطالب دسته بندی و پردازش شده آن به عنوان یک منشور تربیتی، نهایت استفاده را کرد. این نامه که از مشهورترین وصایای امیرالمؤمنین (علیه السلام) است، مورد توجه شیعه و سنی قرار گرفته است؛ آن گونه که ابواحمد حسن بن عبدالله بن سعید عسکری، دانشمند اهل سنت درباره آن گفته است: اگر از حکمت عملی چیزی یافت شود که لازم باشد با طلا نوشته شود، همین رساله است که امام علی (علیه السلام) در آن جمیع ابواب علم و طرق سلوک و تمام

منجیات و مهلکات و راه های هدایت و مکارم اخلاق و اسباب سعادت و طرق رهایی از این مهلکه ها و وصول به بالاترین درجات کمال انسانی را با بهترین عبارات بیان فرموده است.^۱

تاکنون در بعد تربیتی و بررسی نامه ۳۱ نهج البلاغه، مقالات و کتب بسیاری به چاپ رسیده است که به عنوان پیشینه تحقیق به برخی از آنان اشاره می شود: مقاله (سفارشات تربیتی حضرت امیر (علیه السلام) به امام حسن (علیه السلام) در نامه ۳۱ نهج البلاغه، نویسنده: حسین جلائی نوبری، ۱۴۰۱) مقاله (منشور جوانی از دیدگاه امام علی (علیه السلام) با رویکرد نامه ۳۱ نهج البلاغه، نویسنده: محمد سبحانی نیا، ۱۳۹۹) پایان نامه (بررسی و شرح نامه ۳۱ نهج البلاغه با تأکید بر مفاهیم تربیتی، نویسنده: فریبا اعزازی، ۱۳۹۷) مقاله روش های مشترک تربیت اخلاقی در قرآن و نامه ۳۱ نهج البلاغه، نویسنده: همایون رستمی، ۱۳۹۷) پایان نامه (شاخصه های نظام تربیتی اسلام از منظر نهج البلاغه با محوریت نامه ۳۱، نویسنده: قره داغی شیخدر آبادی، ۱۳۹۴)

در هیچ یک از تحقیقات به عمل آمده، نقش نامه ۳۱ نهج البلاغه در منشور تربیت بر حسن عاقبت به طور مستقل و مجزا ارائه نشده است و پرسش اصلی این تحقیق، یعنی چگونگی اصول و روش تربیت در نامه ۳۱ نهج البلاغه برای رسیدن به حسن عاقبت؛ در هر یک از تحقیقات قبلی پاسخ داده نشده اند. به همین دلیل پژوهش حاضر با هدف بررسی و تبیین نامه ۳۱ نهج البلاغه با تأکید بر مفاهیم تربیتی بر حسن عاقبت نگاشته شد.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. تربیت

برای تربیت تعاریف گوناگونی بیان کرده اند از جمله: تربیت مصدر باب تفعیل از ماده «ربی، یربو» به معنی رشد است و تربیت یعنی رشد دادن.^۲ تربیت فرایندی منظم و مستمر است که هدف آن هدایت و رشد همه جانبه شخصیت پرورش یابندگان در جهت کسب و درک معارف بشری، هنجارهای مورد پذیرش جامعه و همچنین کمک به شکوفا شدن استعدادهای آنان است.^۳ تربیت عبارت است از؛ رفع موانع و ایجاد مقتضیات برای آن که استعدادهای انسان در جهت کمال مطلق شکوفا شود.

۱-۲. حسن عاقبت

۱. قربانی، اخلاق و تعلیم و تربیت اسلامی، ص ۵۸

۲. ابن منظور، لسان العرب، ذیل «ربی»

۳. سیف، روان شناسی پرورشی، ص ۳۵

حسن در لغت به صورت الحسن: نقيض القبح، و الجمع محاسن علی غیر قیاس؛^۱ الحُسْن نَعْتُ لما حَسُنَ حُسْنٌ وَ حَسَنَ يَحْسُنُ حُسْنًا فیهما، فهو حاسِنٌ؛ حُسْن در لغت به وزن قُفْل و به معنای نیکویی و زیبایی است؛^۲ در قرآن کریم حُسْن به دو معنای نیکویی و زیبایی آمده است؛^۳ حُسْن به معنای نیکویی عاقبت است که آن را نصرت الهی و یا شهادت رقم می زند؛^۴ حُسْن را عبارت از هر چیزی که باعث ابتهاج و سرور شود. و سه جهت برای ابتهاج وجود دارد. از لحاظ عقل، هوی و هوس، زیبایی.

۵

عاقبت در لغت به صورت عقب: عَقِبُ كُلِّ شَيْءٍ، و عَقْبُهُ، و عاقِبَتُهُ، و عاقِبُهُ، و عَقْبَتُهُ، و عَقْبَاهُ و عَقْبَانُهُ؛ عَقِبَ: به معنای نسل و دنباله آمده است؛^۷ عَقِبَ و عَقِبِي: بروزن قُفْل و کبری به معنای پسین و سرانجام، گاهی سوء عاقبت آمده و گاهی حسن عاقبت است؛^۸ عَقَبِي الدَّار: عاقبت دنیا، منظور آخرت است.^۹

حسن عاقبت در اصطلاح به معنای سرانجام نیکو، خیر و خوب است، در اصطلاح قرآنی منظور جایگاه اخروی نیکو، پسین خیر، عاقبت به خیری، فرجام خوب، دخول در بهشت و رضوان الهی در واقع طبق آیات و روایات، خوشبختی حقیقی و حسن عاقبت این است که کار انسان به خوشبختی و حسن عاقبت بینجامد.^{۱۱}

۲. عوامل حسن عاقبت

ایمان که رمز ورود به جرگه مسلمین است در واقع همان اعتقاد صحیح به اصول دین «توحید، معاد، امامت، نبوت، عدل» می باشد، که هر انسانی باید به صورت دقیق و اعتقادی آن را بررسی نماید و حقیقت آن را در یابد لذا عقیده زبانی و بدون تحقیق و فاقد تعیین قلبی موجب رستگاری انسان

۱. الطریحی، مجمع البحرین، ج ۶، ص ۳۲۵

۲. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۳، ص ۱۱۴

۳. العنکبوت، ۲۹، ۸؛ الاحزاب، ۳۳، ۵۲

۴. الطریحی، مجمع البحرین، ج ۶، ص ۲۳۲

۵. راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۳۵

۶. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱، ص ۶۱۱

۷. الزخرف، ۲۸، ۴۳

۸. الکهف: ۴۴، ۱۸

۹. الرعد: ۲۲، ۱۳

۱۰. القصص: ۲۸، ۸۳. الرعد، ۲۲، ۱۳

۱۱. شیخ صدوق، معانی الاخبار، ص ۳۴۵

نمی باشد. و اصولاً میوه درخت ایمان، عمل صالح است و اسلام را نباید در چند عقیده و عبادت کم روح خلاصه نمود، بلکه در تمام اعمال و رفتار روزمره ما بایستی حقیقت اسلام جاری باشد تا به سر منزل مقصود رسیده و از زمره هدایت یافتگان باشیم. مصادیق اعمال صالح شامل نماز، روزه، حج، امر به معروف و نهی از منکر انفاق، زکات، خمس، تولی و تبری و... می باشد، که لازمه پذیرفته شدن این اعمال از سوی پروردگار متعال تقوا و اخلاص معرفی شده است.^۱

هدف غایی که حقیقت بی نهایت و جامع تمام ارزش هاست از دید اسلام، همانا خداوند تعالی است. نزدیکی به خدا، علم به خدا، ایمان به خدا و غیره همه ناظر بر یک حقیقت است و آن خداست. توجه به آن چه از وصایای امام علی (علیه السلام) در نامه ۳۱ نهج البلاغه بیان شده است نشان می دهد که همه تلاش ها و توصیه هایی که در راه تربیت اخلاقی از سخنان امام در این نامه استنباط می شود، در نهایت راه حسن عاقبت است.

۳. اصول تربیتی بر حسن عاقبت در نامه ۳۱ نهج البلاغه

بنیادها یا مبانی تربیت اخلاقی در نامه ۳۱ نهج البلاغه و با الهام از سخنان امام علی (علیه السلام) در نهج البلاغه و منابع حدیث عبارتند از: توحید، ضعف آدمی، فطرت و معاد. اصلاح رابطه انسان با خدا در جای جای این نامه امام موج می زند. بر این اساس، با الهام از کلام امام علی (علیه السلام) در این نامه و نیز در خطبه ها، سایر نامه ها و حکمت های امام و نیز آیات و روایات می توان گفت این اصل در تربیت اخلاقی، راهنما و راه گشای ما به سوی تحقق هدف غایی تربیت اخلاقی در نامه مورد بحث - تخلق به اخلاق الهی - است. نامه ۳۱ نهج البلاغه شامل دوره های کامل از درس اخلاق، تهذیب نفس، خودسازی، تربیت نفس و سیر و سلوک الی الله است.

۳-۱. دغدغه تربیت

یکی از پیش نیازهای تربیت، دغدغه والدین نسبت به تربیت فرزندان است؛ زیرا آنان را نسبت به فرزند خویش مسئولیت پذیر می کند، به کسب آگاهی درباره تربیت فرزند و می دارد و مانع از دست دادن فرصت ها برای تربیت فرزند می شود. نامه ۳۱ نهج البلاغه، نمونه ای آشکار از دغدغه آن حضرت درباره تربیت فرزند خویش است؛ زیرا حضرت این نامه را در بازگشت از صفین و در منطقه ای به نام حاضرین نوشته است؛ در حالی که می توانست توصیه های تربیتی به فرزندش را تا آزاد شدن از جنگ صفین و رسیدن به خانه، به تبخیر اندازد. این نامه بیانگر اهمیت زیاد تربیت فرزند

۱. ابراهیم، حسن عاقبت از منظر آیات و روایات

۷-۴. توبه

امام علی (علیه السلام) در این نامه تربیتی هم در باب توبه توصیه دارند که امید را در دل ها زنده می کند و رحمانیت خداوند در پذیرفتن توبه را بیان می کند: "وَأَعْلَمُ أَنَّ الَّذِي بِيَدِهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ قَدْ أَذِنَ لَكَ فِي الدُّعَاءِ، تَكَفَّلَ لَكَ بِالْإِجَابَةِ، وَأَمَرَكَ أَنْ تَسْأَلَهُ لِيُعْطِيكَ، وَتَسْتَرْحِمَهُ لِيَرْحَمَكَ، وَلَمْ يَجْعَلْ بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ مَنْ يُحْجُبُكَ عَنْهُ، وَلَمْ يُلْجِئْكَ إِلَى مَنْ يَشْفَعُ لَكَ إِلَيْهِ، وَلَمْ يَمْنَعْكَ إِنْ أَسَأْتَ مِنَ التَّوْبَةِ،.... وَسَأَلْتَهُ مِنْ خَزَائِنِ رَحْمَتِهِ مَا لَا يَقْدِرُ عَلَى إِعْطَائِهِ غَيْرُهُ؛ بدان، خدایی که گنج های آسمان و زمین در دست اوست، به تو اجازه درخواست داده، و اجابت آن را به عهده گرفته است. تو را فرمان داده که از او بخواهی تا عطا کند، درخواست رحمت کنی تا ببخشد، و خداوند بین تو و خودش کسی را قرار نداده تا حجاب و فاصله ایجاد کند، و تو را مجبور نساخته که به شفیع و واسطه ای پناه ببری، و در صورت ارتکاب گناه در توبه را مسدود نکرده است، در کیفر تو شتاب نداشته، و در توبه و بازگشت، بر تو عیب نگرفته است، در آن جا که رسوایی سزاوار توست، رسوا نساخته، و برای بازگشت به خویش شرائط سنگینی مطرح نکرده است، در گناهان تو را به محاکمه نکشیده، و از رحمت خویش نا امیدت نکرده، بلکه بازگشت تو را از گناهان نیکی شمرده است. هر گناه تو را یکی، و هر نیکی تو را ده به حساب آورده، و راه بازگشت و توبه را به روی تو گشوده است. هر گاه او را بخوانی، ندایت را می شنود، و چون با او راز دل گویی راز تو را می داند، پس حاجت خود را با او بگویی، و آنچه در دل داری نزد او باز گوی، غم و اندوه خود را در پیشگاه او مطرح کن، تا غم های تو را بر طرف کند و در مشکلات تو را یاری رساند. و از گنجینه های رحمت او چیزهایی را درخواست کن که جز او کسی نمی تواند عطا کند.

از آن جاکه از شرایط استجابت دعا پاکی از معاصی و گناه است از این رو امام (علیه السلام) در این فراز از نامه مبارک، ضمن بحث از دعا، مسأله توبه را که وسیله ی پاک شدن افراد از گناه است به گونه ای که گویا گناه نکرده است به میان می آورد و نکات ظریفی را در این رابطه مورد تأکید قرار می دهد از جمله این که: از توبه منعت نکرد. برای توبه کردن فرصت باقی است. در قبول توبه سخت گیری و چند و چون نمی کند.^۱

۸-۴. تذکر یاد مرگ و ذکر معاد

۱. قربانی لاهیجی، نخستین رساله اخلاق و تعلیم و تربیت اسلامی از امام علی (علیه السلام)، ص ۲۹۸

تذکر اعمال ذکر است، یعنی یاد آوردن و یاد آور شدن آنچه انسان از آن در غفلت است یا آن را به فراموشی سپرده است.^۱

دیدگاه تقابل میان دنیا و آخرت و لزوم گزینش آخرت بر دنیا همواره در نگاه تربیتی امیرالمؤمنین (علیه السلام) مورد توجه قرار گرفته است و آن چه مهم است تبیین خط سیر تاثیر اصل آخرت گرایی و دنیاگریزی در روند تربیت از منظر امام علی (علیه السلام) است. در نامه ۳۱ نهج البلاغه، امام (علیه السلام) فرزند خود را به یاد حق و یاد مرگ و معاد تذکر داده و این روش نیکوی تربیتی را برای فرزندشان یاد آور شده است: وَعِمَارَه قَلْبِكَ بِذِكْرِهِ؛ و قلب خود را با ذکر او آباد گردانی. آباد سازی دل با یاد خداوند است از جمله راه های رسیدن به خدا به ویژه از منظر اهل معرفت راه دل است که قرآن کریم از آن به قلب تعبیر می کند جایگاه حضرت حق است و آبادی آن در گروه توجه و عمل کردن به ارزش های است که در منطق و حیانت به آنها پرداخته شده است و ذکر پروردگار و یاد او مهم ترین گزینه ایست که روی آن تاکید شده است و انگیزه مهمی در آباد سازی و خرمی دل به حساب آمده است. تعبیر عمارت و آباد سازی استعاره برای کامل ساختن دل از نظر معنویت است که با یاد خدا و ذکر فراوان حضرت او امکان پذیر است زیرا ذکر خدا روح عبادات و نردبان کمال نفس است، همانطور که آبادی منزل، کمال آن را موجب می شود کمال نفس هم در ضمن ذکر مداوم حضرت حق شکل می گیرد و رستگاری آدمی را به همراه می آورد.

در بخشی از این نامه، امام (علیه السلام) در باره یاد مرگ چنین می فرماید: "وَ اعْلَمْ يَا بُنَيَّ أَنَّكَ إِنَّمَا خُلِقْتَ لِلْآخِرَةِ لَا لِلدُّنْيَا وَ لِلْفَنَاءِ لَا لِلْبَقَاءِ وَ لِلْمَوْتِ لَا لِلْحَيَاةِ وَ أَنَّكَ فِي قُلْعِهِ وَ دَارِ بُلْعِهِ وَ طَرِيقِ إِلَى الْآخِرَةِ وَ أَنَّكَ طَرِيقُ الْمَوْتِ الَّذِي لَا يَنْجُو مِنْهُ هَارِبُهُ وَ لَا يَفُوتُهُ طَالِبُهُ وَ لَا بَدَأَ أَنَّهُ مُدْرِكُهُ فَكُنْ مِنْهُ عَلَى حَذَرٍ أَنْ يُدْرِكَكَ وَ أَنْتَ عَلَى حَالٍ سَيِّئَةٍ قَدْ كُنْتَ تُحَدِّثُ نَفْسَكَ مِنْهَا بِالتَّوْبَةِ فَيَحُولُ بَيْنَكَ وَ بَيْنَ ذَلِكَ فَإِذَا أَنْتَ قَدْ أَهْلَكْتَ نَفْسَكَ...؛ پسرم، بدان تو برای آخرت آفریده شدی، نه دنیا، برای رفتن از دنیا، نه پایدار ماندن در آن، برای مرگ، نه زندگی جاودانه در دنیا، که هر لحظه ممکن است از دنیا کوچ کنی، و به آخرت در آیی. و تو شکار مرگی هستی که فرار کننده آن نجاتی ندارد، و هر که را بجوید به آن می رسد، و سرانجام او را می گیرد. پس، از مرگ بترس نکند زمانی سراغ تو را گیرد که در حال گناه یا در انتظار توبه کردن باشی و مرگ مهلت ندهد و بین تو و توبه فاصله اندازد، که در این حال خود را تبه کرده ای."

۱. دلشاد تهرانی، سیری در تربیت اسلامی، ص ۲۶۴

طبع انسانی و هواهای او غلط اندازی می کند و امور را بر خلاف حقیقت جلوه می دهد، از جمله، در اثر علاقه ی به مادیات تصور می کند که برای دنیا آفریده شده نه آخرت، و تصور می کند که برای بقاء آفریده شده نه فنا و نیستی، و فکر می کند برای زندگی آفریده شده نه مرگ. امام بزرگوار انسان را به خطا و اشتباه بزرگش در هر سه مورد تنبه می دهد. که غرض از آفرینش انسان آخرت است نه دنیا و بشر برای فنا آفریده شده نه برای بقاء و آمده است که سرانجام بمیرد نه این که برای همیشه زنده و جاوید باشد.

و در ادامه می فرماید: "يَا بُنَيَّ أَكْثَرُ مِنْ ذِكْرِ الْمَوْتِ وَ ذِكْرِ مَا تَهْجُمُ عَلَيْهِ وَ تَفْضِي بَعْدَ الْمَوْتِ إِلَيْهِ حَتَّى يَأْتِيَكَ وَ قَدْ أَخَذَتْ مِنْهُ حِذْرَكَ وَ شَدَدَتْ لَهُ أَرْزَكَ وَ لَا يَأْتِيكَ بَعْتَهُ فَيَبْهَرَكَ. وَ إِيَّاكَ أَنْ تَغْتَرَّ بِمَا تَرَى مِنْ إِخْلَادِ أَهْلِ الدُّنْيَا إِلَيْهَا وَ تَكَاَلِبِهِمْ عَلَيْهَا فَقَدْ نَبَّأَكَ اللَّهُ عَنْهَا وَ نَعَتْ هِيَ لَكَ عَنْ نَفْسِهَا وَ تَكَشَّفَتْ لَكَ عَنْ مَسَاوِيهَا؛ پسرم فراوان بیاد مرگ باش، و به یاد آن چه که به سوی آن می روی، و پس از مرگ در آن قرار می گیری. تا هنگام ملاقات با مرگ از هر نظر آماده باش، نیروی خود را افزون، و کمر همت را بسته نگهدار که ناگهان نیاید و تو را مغلوب سازد. مبدا دلبستگی فراوان دنیا پرستان، و تهاجم حریصانه آنان به دنیا، تو را مغرور کند، چرا که خداوند تو را از حالات دنیا آگاه کرده، و دنیا نیز از وضع خود تو را خبر داده، و از زشتی های روزگار پرده برداشته است." بنابراین اگر انسان همواره مرگ را فرا راه خویش ببیند و پیامدهای آن را در نظر آورد، بی گمان از دل سپردن به دنیا آزاد می شود و از تن دادن به فریبکاری های آن سر باز می زند.

نتیجه گیری

از آن چه گذشت روشن گردید که تربیت پرورش دادن استعدادهای درونی فرد برای رسیدن به کمال مطلوب می باشد و حسن عاقبت به معنای سرانجام نیکو و عاقبت به خیری بیان شده است. همچنین اصول و روش تربیت برای رسیدن به حسن عاقبت در نامه ۳۱ نهج البلاغه انعکاس یافته است. لذا با بررسی سخنان حضرت امیرالمؤمنین (علیه السلام) در این کتاب ارزشمند روشن گردید که اصول تربیت استنباط شده از نامه مذکور شامل: دغدغه تربیت، ارتباط عاطفی و جلب اعتماد، تدرج و تمکن و در نهایت روش های تربیت اخلاقی در نامه یاد شده شامل: عبرت آموزی، موعظه، ارایه الگو، محبت و مدارا، مراقبه و محاسبه، تقویت ایمان و تقوا، توبه، تذکر یاد مرگ و ذکر معاد هستند که انسان در پناه این رهنمودهای تربیتی امام علی (علیه السلام) به حسن عاقبت خواهد رسید.

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

۱. ابراهیم، سعیدرضا، حسن عاقبت از منظر آیات و روایات، بینات، شماره ۷۳، ۱۳۹۱ ه.ش.
۲. ابن عاشور، محمد طاهر، تفسیر التحریر و التنویر، چاپ اول، بیروت مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۲۰ ه.ق.
۳. ابن منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب؛ تصحیح جمال الدین میردامادی؛ چاپ سوم، بیروت دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع - دار صار، ۱۴۱۴ ه.ق.
۴. اعزازی، فریبا، بررسی و شرح نامه ۳۱ نهج البلاغه با تاکید بر مفاهیم تربیتی. دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۷ ه.ش.
۵. الطریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تحقیق احمد الحسینی. تهران، مرتضوی، جلد ۶، ۱۳۶۲ ه.ش.
۶. جلائی نوبری، حسین، سفارشات تربیتی حضرت امیر(علیه السلام) به امام حسن(علیه السلام) در نامه ۳۱ نهج البلاغه، فصلنامه مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری، سال چهارم، شماره ۱۳، ۱۴۰۱ ه.ش.
۷. دشتی، محمد، ترجمه نهج البلاغه، موسسه فرهنگی تحقیقاتی امیر المؤمنین، قم، ۱۳۸۱ ه.ش.
۸. دلشاد تهرانی، مصطفی، سیری در تربیت اسلامی، موسسه ذکر، تهران، ۱۳۷۷ ه.ش.
۹. راغب اصفهانی، محمد بن حسین؛ مفردات الفاظ القرآن؛ تصحیح صفوان عدنان داوودی؛ چاپ اول، بیروت - دمشق: دار القلم - دار الشامیه، ۱۴۱۲ ه.ق.
۱۰. رستمی، همایون، روش های مشترک تربیت اخلاقی در قرآن و نامه ۳۱ نهج البلاغه، مطالعات قرآنی، سال نهم، شماره ۶۳، ص ۹۹-۱۲۲، ۱۳۹۷ ه.ش.
۱۱. سبجانی نیا، محمد، منشور جوانی از دیدگاه امام علی(علیه السلام) با رویکرد نامه ۳۱ نهج البلاغه، ره توشه فصلنامه علمی- تخصصی ویژه مبلغان، شماره اول، ۱۳۹۹ ه.ش.
۱۲. سیف، علی اکبر، روان شناسی پرورشی، تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۷۶ ه.ش.
۱۳. شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه، معانی الاخبار. فارسی، عبدالعلی محمدی شاهرودی، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۷ ه.ش.
۱۴. قربانی، زین العابدین؛ اخلاق و تعلیم و تربیت اسلامی؛ چاپ دوم، قم انصاریان، ۱۳۷۴ ه.ش.
۱۵. قربانی لاهیجی، زین العابدین، نخستین رساله اخلاق و تعلیم و تربیت اسلامی از امام علی (علیه السلام)، انصاریان، قم، ۱۳۸۶ ه.ش.
۱۶. قره داغی شیخدر آبادی، رضا، شاخصه های نظام تربیتی اسلام از منظر نهج البلاغه با محوریت نامه ۳۱، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۹۴ ه.ش.
۱۷. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار الجامعة لعلوم الائمه الاطهار، موسسه الفاء، بیروت، ۱۴۰۱ ه.ق.
۱۸. مکارم شیرازی، ناصر، پیام امام امیر المؤمنین علیه السلام، تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۳۷۵ ه.ش.
۱۹. معین، محمد، فرهنگ فارسی، انتشارات امیر کبیر، تهران، ۱۳۶۰ ه.ش.